

ОНТОЛОГІЧНІ корені виникнення помилок

В ДІЯЛЬНОСТІ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА

В. М. Абрамова

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільно-правових дисциплін та правосуддя Київського університету ринкових відносин

У статті розглядаються об'єктивні умови виникнення експертних помилок, що є їх онтологічними коренями. На думку авторів, онтологічні корені помилок в діяльності судового експерта зумовлені ретроспективністю пізнання і характером та обсягом відображення інформації в слідах, які заважають правильному вирішенню завдань експертного дослідження.

Ключові слова: експерт, експертне дослідження, пізнання, експертна помилка,

В. Ю. Швачка

кандидат юридичних наук, декан юридичного факультету Київського університету ринкових відносин

причини помилок, онтологічні корені експертних помилок.

В статье рассматриваются объективные условия возникновения экспертных ошибок, которые являются их онтологическими корнями. По мнению авторов, онтологические корни ошибок в деятельности судебного эксперта обусловлены ретроспективностью познания, а также характером и объемом ото-

браженной в следах информации, которые препятствуют правильному решению задач экспертного исследования.

Ключевые слова: эксперт, экспертное исследование, познание, экспертная ошибка, причины ошибок, онтологические корни экспертных ошибок.

In the article examines the objective aspects in the appearance of the expert's mistakes, which are its ontological roots. By the author's opinion, ontological roots of the mistakes in practice of the court expert are identified by the retrospective cognition and also character and volume of the information that is displayed in the traces, that are impede to make right tasks solutions of the expert's researches.

Keywords: expert, expert's research, cognition, expert's mistake, reasons of the mistakes, ontological roots of the expert's mistakes.

При здійсненні судочинства для встановлення істини у справі завжди було важливим створення надійної доказової бази. Серед джерел доказів особливе місце належить висновку судового експерта, який дає змогу отримати науково обґрунтовані докази. Такими вони будуть лише у разі правильного вирішення поставлених перед експертом завдань. Гарантією правильності висновку є адекватність пізнання об'єктів експертизи на підставі норм закону. Головне завдання пізнавальної діяльності експерта – одержання достовірного знання, що адекватно відображує об'єкт, який пізнається. Однак на діяльність експерта в процесі пізнання впливає цілий ряд як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників, які можуть сприяти виникненню помилок, що тягнуть низку негативних наслідків при здійсненні судочинства. В зв'язку з цим постає проблема мінімізації експертних

помилоч у висновках експертів. Вирішити її можливо шляхом аналізу процесу пізнання і виявлення тих чинників, які є умовою і можуть стати причиною формування помилкового висновку.

У проведених нами дослідженнях сутності і ознак помилки судового експерта пізнання розглядається як відображення у свідомості властивостей, якостей, зв'язків та відношень предметів і явищ матеріального світу [1, с. 7]. Цей процес складний і не може бути ототожнений з фотографічним відображенням дійсності. На нього впливають:

- характер взаємодії і природи об'єктів;
- рівень розвитку знань про них;
- психологічні якості експерта.

Відповідно до процесу пізнання судового експерта саме ці три фактори впливають на виникнення помилок і містять корені експертних помилок.

Праксеологічний підхід до пізнання як процесу відображення людиною дійсності, в якому, з одного боку, виступає суб'єкт пізнання – експерт, а з другого, – об'єкти дійсності в нескінченному розмаїтті їх прояву, дозволив поділити причини помилок на суб'єктивні і об'єктивні. Ті й інші можуть бути зумовлені різними умовами, тому доцільно надалі говорити про умови виникнення помилок об'єктивного і суб'єктивного характеру.

Особливості пізнання, що пов'язані з об'єктом, називаються онтологічними коренями, а особливості пізнання, що пов'язані з методологією і процедурою пізнання – гносеологічними. Проблема існування в якості умов експертних помилок гносеологічних коренів в літературі розглядалася й раніше, зокрема Г. Л. Грановським [2, с. 3], І. М. Каплуновим [3, с. 14], В. П. Колмаковим [4, с. 28].

Причинам і умовам виникнення експертних помилок присвячені праці Р. С. Белкіна, Н. І. Клименко, А. Ю. Краснобаєвої [5; 6; 7]. Вони також дотримуються тієї точки зору,

що походження помилок експерта може бути зумовлене двома факторами: об'єктивними умовами, тобто такими, що не залежать від експерта, і суб'єктивними, котрі кореняться у способі мислення і діях експерта. Крім того, на нашу думку, такий поділ носить умовний характер, оскільки суб'єктивні помилки самі мають об'єктивне підґрунтя.

Аналіз криміналістичної літератури дав змогу дійти висновку, що найменш з'ясованими залишаються особливості пізнання, пов'язані з об'єктом експертного дослідження.

Це зумовлює необхідність звернення до аналізу об'єктивних умов експертних помилок, до яких ми віднесли неналежний стан та рівень розробки методик і методів дослідження, характер та обсяг відображеної в слідах інформації, тобто онтологічних коренів помилок.

Розкрити онтологічні корені помилок можна на основі аналізу відображення об'єктів експертного пізнання, що надає М. Я. Сегаєм [8]. Онтологічні корені мають об'єктивний характер і зумовлені, поперше, ретроспективністю пізнання, а, подруге, характером та обсягом відображення інформації в слідах.

Розглянемо першу особливість пізнання, яка полягає в тому, що предметом дослідження експерта завжди є факт, що мав місце у минулому, оскільки експертиза виникає у зв'язку з подією, яка вже відбулася, стала об'єктом розслідування або судового розгляду. Сутністю кожного злочину є недостатні безпосередньому сприйняттю внутрішні зв'язки між фактами, що утворюють злочин. Знання сутності будь-якого факту, в тому числі й фактів, що утворюють злочин, досягається завдяки вивченню явищ. Сутність виявляється не сама по собі, а через явища і пізнається шляхом вивчення явищ. Одним із таких явищ є сліди, що залишаються при вчиненні злочину, і містять певну інформацію про обставини його вчинення. Тому пізнання обставин минулого злочину

здійснюється за матеріальними та ідеальними слідами, які не завжди можуть бути пізнані безпосередньо, не завжди видимі.

Практичне експертне пізнання починається від слідів-відображень, що несуть інформацію про відображувані об'єкти (взаємодіючі тіла і процес їх взаємодії), і завершується встановленням на основі спеціальних знань у відповідності з поставленою метою обставин, шляхом вибору оптимальних методик і засобів рішення експертної задачі. Центральний ланцюг, який встановлює зв'язок між минулою подією, що зумовила виникнення слідів, і основаними на спеціальних знаннях способами її пізнання, є сліди-відображення. Значення слідів для процесу пізнання полягає в тому, що в них акумульована різностороння інформація про об'єкти і процес їх взаємодії, яка утворює вихідні фактичні підстави для експертного пізнання кола обставин, пов'язаних з виникненням слідів. Саме вони є об'єктами пізнання судового експерта при проведенні певних експертиз. Зрозуміло, що виникнення слідів-носіїв інформації, якими є сліди-відображення, зумовлене відображенням джерела інформації. У почеркознавчій експертизі джерело інформації – письмово-рухова навичка людини, яка відображується у вигляді графічних зображень буквених чи цифрових знаків. У траєктології джерелами інформації є матеріальні об'єкти, які мають стійку зовнішню форму, а слідами-носіями інформації слугують сліди зовнішнього впливу зазначених об'єктів (форма, розмір, рельєф), у судовій відеофонографії джерела інформації – світлове і звукове середовище та технічний перетворювач його сигналів, а сліди-відображення – сліди звукового, світлового середовища, а також механічні і магнітні сліди відео- та звукозаписуючої апаратури. Відображення потрібно розуміти не тільки як особливий продукт впливу однієї матеріальної системи на іншу, коли відтворюються особливості першої системи в особливостях іншої,

а й як особливий продукт взаємодії частин однієї і тієї ж системи. Самовідображення лежить в основі експертного пізнання обставин розслідуваної події за матеріалами та речовинами, які відображені в субстратних слідах як носіях інформації.

Такі джерела та сліди-носії інформації можна визначити в усіх галузях експертного знання. Всі вони є слідами злочину, які експерт не міг спостерігати особисто. Адекватність реконструйованої події визначається можливостями експертного пізнання об'єктів, що підлягають дослідженню в процесі проведення експертизи.

Друга особливість пізнання, яка впливає на можливості неадекватного відображення дійсності, зумовлена формами відображення інформації в слідах. У процесі доказування факту властивості об'єктів можуть бути доступні безпосередньому пізнанню, на їх основі здійснюється реконструкція «матеріального каркаса» розслідуваної події. Однак деякі характеристики об'єктів прямо не відображуються в морфологічних, субстанціональних, функціонально-динамічних зв'язках, можуть бути пізнані опосередковано на підставі методів математичного моделювання і здійснюються у вірогідній формі, тобто характеризуються латентністю. У зв'язку з цим, для пізнання властивостей об'єктів, які відобразились у латентній формі, додатково застосовується перекодування відображеної інформації в доступну для судового пізнання форму.

Третя особливість пізнання визначається обмеженістю, фрагментарністю, односторонністю, викривленістю інформації, що міститься окремо в слідах та об'єктах. Отримання доказової інформації, яка виникає в результаті взаємного відображення властивостей будь-яких взаємодіючих об'єктів у процесі підготовки, вчинення та приховування злочину, утруднюється виникненням при взаємодії матеріальних тіл живої та неживої природи зв'язків, що аку-

мулюють різнонаправлену, різноякісну інформацію. Внаслідок цього зв'язкам притаманні інтегративні властивості, які відсутні в окремо взятих об'єктах та в їх слідах-відображеннях.

Це набагато ускладнює процес вирішення ідентифікаційної задачі. Складність полягає в тому, що обсяг відображеної інформації різко обмежується. При неповному, фрагментарному або викривленому відображенні в слідах не проявляються морфологічні або функціональні, навикові ознаки, що за своїми властивостями недостатні для відображення особливостей взаємодіючих об'єктів і самого процесу взаємодії, або під дією різних чинників сліди містять лише часткову інформацію, здатну відобразитись на слідосприймаючій поверхні речової обстановки події злочину. Наприклад, короткий текст, виконаний зміненим почерком, або тільки окремі штрихи, в яких не відобразилась достатня сукупність особливостей письмово-рухової навички певної особи; рельєф, недостатньо виражений для відображення на слідосприймаючому об'єкті; звукові сигнали або речові ознаки, які не перевищують поріг слухового або зорового сприйняття дослідника або приладу.

Отже, онтологічні корені експертних помилок обумовлені дією об'єктивних факторів, основними з яких є:

- ретроспективний характер процесу пізнання обставин події;
- характер та обсяг відображення інформації в слідах (латентність, обмеженість, викривленість, односторонність).

Їх аналіз дозволяє переконатись у тому, що вони ускладнюють процес пізнання і впливають на збільшення ризику неправильного вирішення експертної задачі, тобто виникнення помилки. Однак, як зазначалося вище, помилка має суб'єктивний характер. Тобто будь-яка інформація функціонуватиме в разі пізнавальної діяльності суб'єкта, змістом якої є дослідження об'єктів.

Характер відображення інформації в слідах зумовлює вибір експертом способу дослідження об'єктів з метою збільшення обсягу ознак, що, безумовно, впливатиме на достовірність висновків. Це свідчить про те, що онтологічні корені помилок лежать в основі їх гносеологічних коренів.

У зв'язку з цим, для формування достовірного висновку експерт змушений мінімізувати ризик виникнення гносеологічних помилок шляхом використання додаткової інформації, що міститься в паралельних, зворотних, зустрічних зв'язках. Таке розширення можливостей експертного пізнання можна здійснити завдяки принципу накопичення, збільшення інформації, що реалізується у загальнометодичних положеннях та методиках при вирішенні ідентифікаційних, діагностичних та ситуаційних задач. Умовою адекватного експертного пізнання слід визнати принцип сумування інформації. Такий підхід забезпечить широке охоплення відображеної інформації, заповнить дефіцит одностороннього, однопланового її відображення і буде умовою адекватного пізнання, яке збільшує можливість достовірного вирішення значного кола задач.

Сумувати інформацію в процесі пізнання можна як при дослідженні одного об'єкта (дактилоскопія, технічна експертиза документів, експертиза матеріалів та речовин), так і при дослідженні розділених об'єктів, за відсутності спільної лінії розділення (наприклад, дослідження уламків фарних розсіювачів). Сумування інформації також може здійснюватись як у межах однієї методики шляхом послідовного використання методів, так і на підставі комплексного дослідження при залученні знань з різних галузей, коли застосовуються різнопредметні пізнавальні засоби (медико-криміналістичні експертизи при ототоженні травмуючого знаряддя по слідах на одязі та тілі людини, транспортно-трасологічні експертизи при вирішенні ідентифікаційних та ситуаційних задач, пов'язаних із зіткнен-

ням транспортних засобів, коли використовуються знання в галузі трасології, судової субстанціології, судової автотехніки і судової медицини).

Адекватність пізнання можна забезпечити правильно обраною стратегією його здійснення. На практиці достовірно відтворити в межах експертної задачі той чи інший бік розслідуваної події як чинника об'єктивної дійсності можливо за умови використання всіх трьох основоположних методів вирішення експертних задач по дослідженню матеріальних слідів-відображень (діагностичного, ідентифікаційного, ситуалогічного) для пізнання всіх слідових зв'язків. Для формування правильного висновку діяльність судових експертів-криміналістів, судових медиків, судових біологів, судових автотехніків повинна базуватися на застосуванні зазначених методів, які передбачають виявлення та використання всієї сукупності як діагностичних, так і найбільш інформативних ідентифікаційних ознак, а для цього експерт має знати всю систему діагностичних та ідентифікаційних ознак. Для успішного завершення процесу ідентифікації експерт в жодному разі не повинен включати діагностичні ознаки (котрі, наприклад, свідчать про навмисну зміну руки, якою писали) в ідентифікаційну сукупність, а при збігах діагностичних ознак вміти виявляти ідентифікаційні. Наприклад, при вирішенні ідентифікаційної задачі по маловиробленому почерку спочатку вирішується діагностична задача: які властивості виконавця відображені в досліджуваному тексті (мала виробленість письмово-рухової навички; деградація навички, що зумовлена віком, чи навмисна зміна руки при письмі). Без диференційованої діагностики властивостей письмово-рухової навички пишучого важко оцінити ідентифікаційну значущість ознак рукописного тексту і одержати необхідні порівняльні зразки, відсутність яких є умовою виникнення помилки.

Для діагностики пошкоджень на транспортному засобі, що зник з місця ДТП, необхідно насамперед вирішити ситуаційну задачу (судячи з характеру ушкоджень на транспорті, виявленому на місці події): в якому напрямку рухались автомобілі, що зіткнулись, на якому боці автомобіля є пошкодження.

Слід також звернути увагу на те, що при комплексній або комісійній експертизі процес пізнання складніший від звичайної діяльності експерта, який проводить експертизу самостійно. На об'єктивність результатів у цьому випадку впливає оцінка інтегратора групи експертів (якщо він є), що поєднує, синтезує результати дослідження властивостей і ознак об'єктів, надані окремими експертами. При проведенні комплексної експертизи оціночні судження і висновки кожного експерта мають окреме проміжне значення, що відображає лише визначений етап діяльності. Кожен експерт оцінює свої дані в зіставленні з даними, отриманими іншими експертами. Інтегратор групи може сформулювати висновок, що відрізнятиметься від індивідуальних висновків кожного експерта. Неправильна оцінка інтегратором групи результатів діяльності інших експертів може призвести до помилкового групового висновку. Крім того, груповий висновок виробляється в процесі взаємного впливу індивідуальних суджень і висновків. П. В. Голубева, М. І. Іванюк звертають увагу, що такі особливості комунікативного поведіння експертів, міжособистісні психологічні відносини впливають не тільки на активність членів групи, манеру і характер їхнього поведіння в спільній діяльності, а й на оцінку та прийняття остаточних рішень [9, с. 98-102]. На практиці важливого значення набуває питання про співвідношення індивідуальних і групових висновків при проведенні експертиз комісією експертів. На правильність висновку конкретного експерта можуть вплинути його

психологічні особливості і моральні якості (підвищена сугестивність, невпевненість).

Крім того, при груповому пізнанні часом трапляється змішування деяких понять, що може призвести до непорозумінь, не дозволить правильно оцінити результати дослідження і сформулювати спільну думку. Схожа ситуація складається, наприклад, коли одні експерти, висловлюючи оціночні судження про ідентифікаційну значимість ознаки почерку, мають на увазі розташування точки початку руху, а інші – спосіб початку руху в тій же букві.

Використання спеціальних знань у судочинстві в формі судової експертизи передбачає дотримання певних процесуальних і методичних питань як у процесі підготовки, призначення, так і в процесі її проведення. Підготовка і призначення судової експертизи є компетенцією інших осіб, однак їх неправильні дії можуть призвести до неправильного висновку або виключити його з числа джерел доказів, якщо експерт своєчасно не встановить цей факт надання недостовірної інформації. Тобто помилка судового експерта може мати гносеологічні корені поза безпосереднім процесом дослідження, в неправильних діях інших осіб.

Доказова інформація, отримана в результаті експертизи, не може виникнути ні з якого іншого джерела. Дослідження об'єктів судової експертизи здійснюється за методикою, що містить об'єктивні дані про ознаки досліджуваних об'єктів. У зв'язку з цим, задоволення потреб слідчої та судової практики можливе тільки за умов наявності належних експертних технологій у відповідності з особливостями об'єктів. Проблема правильного вирішення поставлених задач визначається не тільки обмеженим обсягом інформації, яка відобразилась, а й ступенем наукової пізнаваності об'єктів. У свою чергу, розробка експертних методик залежить від рівня розвитку суспільства, науки, науково-технічного прогресу. Ними визначається рівень розвитку загальної теорії су-

дової експертизи, її окремих галузей і відповідно науковий рівень експертних методик та методів. Відсутність наукових відомостей щодо закономірності виникнення ознак або обмеженість таких даних не дозволяє розробити об'єктивні критерії виявлення, оцінки ознак об'єкта і прийняття правильного рішення. Ці обставини визначають надійність методики чи взагалі можливість її розробки.

Однак, обмеженість інформації пов'язана не тільки з відсутністю об'єктивних критеріїв виявлення та оцінки ознак об'єкта, методик дослідження. Отриманню більш повної інформації, необхідної для формування правильного висновку, може заважати відсутність технічних засобів та відповідних методик.

Не завжди можна безпосередньо сприймати досліджуваний об'єкт, тому що його властивості лежать поза полем звичайного зорового сприйняття. Перш ніж робити висновок про відсутність будь-яких ознак, експерту варто використовувати додаткові можливості для того, щоб зробити їх доступними для зору, слуху, нюху тощо. Ігнорування можливостей, наприклад, застосування джерел ультрафіолетової люмінесценції, не дозволить експерту сприйняти особливості, які дадуть підстави для висунення версій про внесення зміни первісного змісту документа.

Розширити можливості зорового сприйняття, поповнити виявлену сукупність істотними ознаками і зробити більш обґрунтований висновок дозволить використання збільшувальних приладів.

За допомогою технічних засобів значно розширюються межі сприйняття, перцептивні можливості органів чуття. Однак необхідно пам'ятати, що можливість розширеного, глибокого й правильного відображення об'єктивної дійсності при виявленні ознак може бути обмежена чутливістю технічних засобів або методів. Наприклад, при використанні мікроскопічних і фото-

графічних методів іноді помилки припускаються експертами через обмеженість фізичних можливостей оптичних систем, неможливість точних вимірів куткових і лінійних параметрів, зокрема при деформованих об'єктах.

Відповідність дійсності, правильність отриманого результату залежить від дотримання певних правил, які показують, яким чином, в яких ситуаціях, за допомогою яких засобів і для розв'язання яких саме питань можуть застосовуватися ті чи інші знання. Такі рекомендації містяться в методиках дослідження. Проте сьогодні ще не всі методики достатньо відпрацьовані, а отже, не містять об'єктивних критеріїв виділення ознак, що характеризують об'єкт, через недостатню розробленість. Тому ймовірність виникнення помилок досить висока.

Таким чином, розглянутий характер відображення інформації в об'єктах дослідження (ретроспективність, латентність, односторонність, обмеженість, викривленість), який є вихідним до процесу пізнання і містить онтологічні корені експертних помилок, обумовлює їх гносеологічні корені, тобто особливості пізнання судового експерта, пов'язані з необхідністю збільшення обсягу інформації. Здійснений нами аналіз наглядних проваджень повторних експертиз показав, що відсутність відповідних методик, котрі містять об'єктивні критерії виявлення та оцінки ознак, проведення досліджень без застосування необхідних технічних засобів або застосування несправних технічних засобів стали причинами помилок приблизно у 20% випадків, серед них: відсутність об'єктивних відомостей щодо ознак досліджуваних об'єктів та критеріїв їх оцінки (6%), відсутність розроблених або ненадійність існуючих методик експертного дослідження (7,2%), відсутність технічних засобів з достатньою чутливістю або їх несправність (6,8%) [10]. Дія цих факторів не дозволяє

експерту реалізувати стратегію мінімізації ризику виникнення помилок шляхом сумування додаткової інформації, що міститься в паралельних, зворотних, зустрічних зв'язках, використання всіх трьох методів вирішення експертних задач (діагностичного, ідентифікаційного, ситуаційного). В результаті навіть досвідчені експерти можуть припускатися помилок.

Проведене дослідження онтологічних коренів експертних помилок дозволяє дійти висновку, що вони обумовлені дією об'єктивних факторів, основними з яких є ретроспективний характер процесу пізнання обставин події і характер та обсяг відображення інформації в слідах (латентність, обмеженість, викривленість, односторонність).

Література

1. *Абрамова В. М.* Сутність, ознаки та поняття помилки в людській діяльності // Мат. Міжн. науково-практ. конференції 12 травня 2006 р. – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС, 2006. – С. 5-12.
2. *Грановский Г. А.* Природа, причины экспертных ошибок и пути их устранения // Новые разработки и дискуссионные проблемы теории и практики судебной экспертизы: Экспресс-информация. – М. : ВНИИСЭ, 1983. – Вып. 2. – С. 1-9.
3. *Каплунов И. М.* Объективные и субъективные причины экспертных ошибок: метод. рекомендации / И. М. Каплунов. – Ташкент : Ташкентский НИИСЭ, 1977. – 14 с.
4. *Колмаков В. П.* О внутреннем убеждении советского судебного эксперта // Вопросы советской криминалистики / В. П. Колмаков. – М. : Госюриздат, 1951. – С. 26-30.
5. *Белкин Р. С., Педенчук А. К.* Понятие экспертных ошибок и их классификация // Общетеоретические, правовые и организационные основы судебной экспертизы: сб. науч. трудов. – М. : ВНИИСЭ, 1987. – С. 59-66.
6. *Клименко Н. И.* Экспертные ошибки и их причины // Криминалистика и судебная экспертиза. Респ. межведомственный научно-методический сборник. – К. : Вища школа, 1988. – Вып. 37. – С. 35-38.
7. *Краснобаева А. Ю.* Объективные и субъективные причины экспертных ошибок // Вторая межвуз. науч.-практ. конф. студентов и молодых ученых Волгоград. обл. : сб. науч. тр. – Волгоград : Волгоградский ГУ, 1996. – Вып. 3. – С. 317-321.
8. *Сегай М. Я., Стринжа В. К.* Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы методологии) / М. Я. Сегай, В. К. Стринжа. – К. : Ін Юре, 1997. – 174 с.
9. *Голубева П. В., Иванюк М. И.* Различия в коммуникативном поведении при решении групповых задач // Человек и общество. – Л. : Ленинградский ун-т, 1966. – Вып. 1. – С. 98-102.
10. Наглядові провадження повторних судових експертиз за 2004-2009 роки. Архів Київського науково-дослідного інституту судових експертиз.